

Francis Mus

Inleiding bij *Wie is bang voor de vertaler?*

*Francis Mus (1983) is docent Frans en vertaalwetenschap aan de Universiteit Gent en onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen. Zijn onderzoek ligt op het snijvlak van de literatuurwetenschap en de vertaalwetenschap. In zijn doctoraat bestudeerde hij de internationalisering van de Belgische avant-garde; daarna interesseerde hij zich voor de internationale circulatie van muziek en literatuur, voornamelijk aan de hand van het werk van Leonard Cohen. Zijn monografie *The Demons of Leonard Cohen* (2020) werd bekroond met de literatuurprijs van de provincie Oost-Vlaanderen en was finalist van de Foreword INDIES Book of the Year Awards. Het essay *Wie is bang voor de vertaler?* verscheen in 2024 bij Letterwerk, en is de start van een groter onderzoeksproject over zichtbaarheid van literaire vertalers.*

Inleiding bij *Wie is bang voor de vertaler?*

Sta je ooit stil bij het feit dat je elke dag geconfronteerd wordt met vertalingen? Boeken, nieuwsberichten, krantenartikelen, handleidingen, noem maar op. In de boekhandel zoek je naar auteurs, genres, onderwerpen en titels. Je let er echter zelden op of een boek een vertaling of een origineel werk is.

In Vlaamse en Nederlandse winkels zijn veel planken gevuld met vertaalde literatuur. Dat is niet overal zo. In de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en andere landen waar vooral wereldtalen worden gesproken en geschreven, ligt die verhouding anders. In Amerika bestaat minder dan vijf procent van de totale boekproductie uit vertalingen. Het aanbod wordt er gedomineerd door werken die rechtstreeks in het Engels geschreven zijn.

Specialisten in het boekenvak of onderzoekers kennen die cijfers al. Voor het grote publiek zijn vertalingen echter vaak onzichtbaar en blijft het werk van vertalers onderbelicht. Natuurlijk weten lezers ook wel dat Haruki Murakami, J.K. Rowling of Elif Shafak niet in het Nederlands schrijven. Maar hoe vaak nemen ze dat bewust op? Is dat eigenlijk nodig?

De afgelopen jaren ontstonden heel wat initiatieven om vertalers de waardering te geven die ze verdienen. In ons taalgebied werd de concrete vraag om de naam van de vertaler mee op de cover te vermelden meerdere keren uitdrukkelijk gesteld. Martin de Haan besloot in maart 2020 zijn 'State of the Translation', een jaarlijkse lezing gegeven door een expert op het gebied van vertalingen, met die oproep.

Kort daarna werd de campagne 'Roem de vertaler' gelanceerd, die gepaard ging met een website en de vaak gebruikte hashtag #VertalersOpHetOmslag. Het idee kwam overgewaaid uit de Verenigde Staten, waar het in 2021 werd gelanceerd op 30 september, de Internationale Dag van de Vertaler. Daarna volgden de berichten elkaar snel op. De Europese Commissie publiceerde zelfs een uitgebreid rapport *Translators on the cover* als onderdeel van het Europese werkplan voor cultuur.

Zulke acties hebben zeker vruchten afgeworpen, al waren het vooral de prestigieuze of gespecialiseerde uitgeverijen die gehoor gaven aan de oproep. Er blijft inderdaad een grote groep uitgevers die de vertaler onvermeld laten op het omslag. Het gaat dan ook om meer dan een eenvoudig gebaar. Wat op het eerste gezicht een kleine moeite lijkt, is in

werkelijkheid een beslissing waarachter een reeks overwegingen schuilgaan, die variëren van commerciële motieven tot fundamentele opvattingen over vertalerschap.

De recente acties om vertalers te waarderen, hebben allemaal één ding gemeen: ze gaan uit van de veronderstelling dat ‘erkenning’ gelijkstaat aan ‘zichtbaarheid’. Waar komt die gelijkschakeling vandaan? Moet je de huidige pleidooien voorzichtbaarheid opvatten als een louter middel tot erkenning? Is het een tijdelijke ingreep of is het juist het ultieme doel, een ideaal dat nagestreefd moet worden? Of geldt wat Flaubert ooit zei over de ideale auteur ook voor de vertaler: alomtegenwoordig maar onzichtbaar?

Vertalers kunnen op veel manieren en in tal van domeinen zichtbaar zijn. Denk bijvoorbeeld aan opmerkelijke stemmen in de literaire tekst of opvallende figuren in het culturele veld. Wanneer vertalers en vertalingen in de media ter sprake komen, staan ze vaak in een negatief daglicht. ‘Odysseus is held af bij Emily Wilson: vertalen vrouwen met hun borsten?’ sneerde *De Morgen* in 2018 naar aanleiding van een nieuwe Odyssee-vertaling door de vooraanstaande Britse classica.¹ ‘Wie heeft gelijk, Damsma of De Geus?’ kopte *de Volkskrant* in hetzelfde jaar bij de vertaling van James Baldwins *The fire next time* (1963)?

Tussen de vertaler en de uitgever was een dispuut ontstaan over de woordkeuze van *white*, *negro* en *nigger* bij de omzetting naar het Nederlands. Wat tekstuele zichtbaarheid betreft, zijn er vele vormen en gradaties mogelijk. Is er een verschil tussen de zichtbare aanwezigheid van vertalers op de cover, in voor- en nawoorden, in voetnoten of eindnoten, in de tekst zelf? Wat is daarvan het effect op ons, de lezers? Komt de vermelding ‘vertaald uit’ of ‘vertaald door’ op de eerste pagina over als een gevoelige disclaimer? Of is die informatie slechts een triviaal toevoegsel? Deze vragen staan centraal in dit essay.

Er is wel een zekerheid. Of een vertaler wel of niet op de cover moet worden vermeld, is slechts de eerste vraag uit een lange reeks. Elk antwoord wordt telkens geschraagd door een bredere visie op wat vertaling is, en hoe bijgevolg de rol van de vertaler kan worden gedefinieerd.

De afgelopen jaren is in de vertaalwetenschap (die in de jaren zeventig van de vorige eeuw ontstond) veel onderzoek verricht naar de veranderende visies op vertalen. Dat bredere kader schets ik in het eerste

deel van dit essay. Vervolgens richt ik me op twee reeksen voorbeelden uit het Nederlandse taalgebied om na te gaan wat vertalers zelf denken over de zichtbaarheid van zichzelf en hun werk. Dat doe ik aan de hand van een verzameling van negentig dankwoorden, die vertalers hebben uitgesproken tussen 1955 en nu, bij de aanvaarding van de Martinus Nijhoffprijs. Die prijs is zowat de meest prestigieuze onderscheiding voor vertalers in en uit het Nederlands. Daarnaast analyseer ik een reeks boekvertalingen van de afgelopen twintig jaar. Ik beperk me tot vertalingen van het Frans naar het Nederlands die gesubsidieerd werden door het Vlaamse of Nederlandse letterenfonds. In beide gevallen gaat het om een topgroep van bekroonde vertalers, gesubsidieerde teksten en gevestigde uitgevers. Dat is een bewuste keuze. In het grote aanbod van vertalingen is onzichtbaarheid namelijk nog steeds de norm en is er weinig spannends te ontdekken. Pas wanneer vertalers enige status hebben verworven, kunnen ze meer invloed krijgen en openlijk stelling nemen.

In de verzameling teksten die ik onderzoek krijgen de vertalers een speciale plek - een dankwoord, een voor- of nawoord - om zich uit te spreken over hoe ze zichzelf en hun werk zien. Het is fascinerend om vast te stellen hoe ze zich op verschillende manieren aan de lezer voorstellen. Ze vertellen nu eens in bedekte termen, dan weer heel openlijk over de boeiende praktijk van het vertalen. Met dit onderzoek hoop ik ook licht te werpen op wat het betekent voor ons, de lezers, om een werk in handen te hebben waarvan we ons tijdens het lezen bewust zijn dat het een vertaling is.

Mijn doel is zowel bescheiden als ambitieus. Ik verken slechts een klein deel van de markt van de literaire vertalingen. Tegelijkertijd bestudeer ik een breed spectrum van een kleine honderd dankwoorden uitgesproken in zeven decennia over verschillende talen heen, en ongeveer 750 boekvertalingen van het Frans naar het Nederlands. Dat ik in mijn zoektocht geconfronteerd werd met een grote diversiteit aan meningen is misschien niet verrassend. Dat heeft niet alleen te maken met het grote aantal teksten dat ik heb bestudeerd. Het laat vooral zien hoe complex de praktijk van het vertalen is.

Hoezo, complex? Voor veel lezers en professionele vertalers is een goede vertaling vooral een tekst die staat of valt met een uitstekende kennis van de brontaal en de doeltaal. De afgelopen jaren heb ik als docent literatuur en vertaling aan de universiteiten van Luik, Antwerpen

en Gent gemerkt dat deze technische aspecten van het vertalen vaak tot in het laatste jaar van de opleiding de overhand hebben. Dat is op zich niet verrassend, aangezien een grondige beheersing van twee talen absoluut geen sinecure is.

Daardoor kan echter wel de indruk ontstaan dat de zichtbaarheid van de vertaler in vertaalde teksten een beslissing is die achterafkomt. Deze beslissing staat dan los van het echte vakmanschap en heeft geen invloed op de keuzes die tijdens het werkproces worden gemaakt. Dat is niet juist. Of en hoe vertalers zich manifesteren via opvallende woord- of stijlkeuzes, zinconstructies en het toevoegen van voor- en nawoorden, zijn vragen die onlosmakelijk verbonden zijn met een specifieke visie op vertalen, die bestaat bij vertalers en andere actoren van het literaire bedrijf zoals uitgevers, redacteurs, persklaarmakers, correctoren, letterenfondsers, lezers, enzovoort.